

Endrédi Tamás

„Kevés képi, lényeges szövegbeli változtatásokkal tegyék egyértelművé a filmet”

A *Nincs idő* című film esete a Kádár-kori cenzúrával

BEVEZETŐ

Valószínűleg kevesen gondolnak bele, de a filmcenzúra (pontosabb, logikusabb kifejezéssel élve: bizonyos mértékű korlátozás) csaknem egyidős a filmmel, több mint egy évszázad alatt számtalan korlátozás jelent meg.¹ Viszont egy-egy törvény felidézése nem tud teljes képet adni egy adott pillanatban egy rendszer belső működéséről, ezért egy-egy példa felkutatásával és bemutatásával érdekes megfigyelésekre, egyedi tapasztalatokra lehet szert tenni a médiacenzúra, és a hatalmi reflexió működése terén. Esetünkben a Kádár-korban bemutatott *Nincs idő* c. filmet és a hatalom cenzúráját mutatja be jelen tanulmány. A cenzúrákat az MSZMP KB TKKO-nál (Tudományos, Közoktatási, és Kulturális Osztály) lelhetők fel, ami a vizsgálódásba bevonta a Párttörténeti Intézetet, továbbá az egyik dokumentum különösen kapcsolódik a film közvetlen kritikai utóéletével. Ezt kiegészítettem Kósa Ferenc filmes pályájának rögzös előzményeivel, és a filmbemutatót követő sajtóvisszhanggal, és a mai magyar filmes kánonban betöltött szerepével.

A filmcenzúra Kádár-kori keretei annak korai időszakában alakultak ki, és négy szintjét lehet megkülönböztetni: a teljeskörű betiltás, az átalakítás (előzetes vagy utólagos kontroll), a bemutatás- és forgalmazáspolitiká (hány kópiával és milyen napszakban vetítsék a filmet), valamint megjelent a sajtópolitika is, utólagos kontrollként bevetve.² A Rákosi-korszakhoz képes a „tiltott” és „támogatott” kategória közé bekerült egy „túrt” is, aminek viszont a keretei – és ezzel együtt a másik két meglévő kategóriáé – nem voltak rögzítve sem a filmszakmában dolgozó alkotók, sem a hatalom ellenőrei számára.³ Az sem elhanyagolható körülmény, hogy időben is mozgott a határ, hogy mi volt a megengedhető és mi nem, ezáltal egy nagyon finom, nem könnyen kivehető határok között mozgó bonyolult rendszert létrehozva.

KÓSA FERENC ÉS A CENZÚRA TALÁLKOZÁSAI A *NINCS IDŐ*IG

Kósa (pontosabban a hármas alkotócsoporthoz másikként tagjával, Csoóri Sándorral és Sára Sándorral kiegészülve) korábbi filmjei is erős hatalmi kontroll

alatt készültek el. Kósa rögtön az első játékfilmjével, a *Tízezer nappal* nehéz helyzetbe került: az ötvenes és hatvanas évek kolhozosításának témáját a hatalom vetette fel (valószínűleg Aczél György, más elképzelések szerint maga Kádár), Kósa vállalta a lehetőséget a rendezésre, ez volt a főiskolai diplomamunkája, és a Balázs Béla Stúdió több tagjával (a már említett Csoóri Sándor és Sára Sándor mellett Gyöngyössi Imre) együtt Aczél kezkeskedett értük. Az elkészült filmmel a cenzúrájának két súlyos problémája akadt: 1956-ot forradalomnak tekintette, illetve a film főhősének öngyilkossága a hatvanas években – előbbivel a rendszer alaptételét és a politikáját sértve. Kósáék nem voltak hajlandóak az elhangzó „forradalom” kifejezést lecserélni „ellenforradalomra”, a kivágandó jelenetek listája terebélyesedésének ellenére sem voltak hajlandóak a kompromisszumra, mint ahogy a szakma sem volt rávehető arra, hogy az eredeti alkotók helyett vágják meg a filmet a hatalom szája íze szerint.⁴ Az sem volt elhanyagolható tény, hogy ha Kósa filmje nem kerül bemutatásra, nem kaphatja meg a diplomáját, és

¹ A magyar szabályozásokkal kapcsolatban lásd: Takó Sándor: *A filmcenzúra fejlődéstörténete Magyarországon, a „gépszínházak” megjelenésétől a multiplexek koráig*. In: *Sajtószabadság és médiaajog a 21. század elején 4.*, Szerk. Koltay András–Török Bernát. Budapest, Wolters Kluwer Kft., 2017, 85–117.

² Varga Balázs: *Filmirányítás, gyártástörténet és politika Magyarországon 1957–1963*. Budapest, ELTE BTK, 2008, 33–38.

³ Takó i. m. 2017, 111.

⁴ Gervai András: *A tanúk. Film-Történelem*. Budapest, Saxum, 2004, 47.

nem kaphat több rendezési lehetőséget. Végül a két éven át tartó harc eredménye a film bemutatója lett, amiben elhangzik a „forradalom” kifejezés, és keretbe jelenik meg a főhős öngyilkossága. Lényegében a *Tízezer nap* a hatalom és a szakma presztízserértékű küzdelme volt.⁵

Az *Ítélet* sem született meg könnyen. Kósa Ferenc saját ötlete volt, hogy Dózsa György alakján keresztül az 1514-es parasztfelkelés forradalmiságát mutatná be. Itt már a finanszírozás kérdésében támadtak a problémák: egyrészt az első Dózsa-filmként a minisztérium, Sára és Kósa úgy érezte, hogy nem lehet pusztán az életének utolsó néhány óráját bemutatni, hanem szükséges a parasztfelkelés történetiségét is belevonni, ami miatt viszont nagyobb anyagi lehetőségek kellenek; másrészt ha ezt sikerült volna kicselezni egy francia forgalmazóval, akkor a filmfőigazgató vétőzta volna meg a magyar helyszíneken történő forgatást, hogy ne francia filmként legyen terjesztve. Így merült fel a koprodukció kérdése: először csehszlovák–magyar, majd az utóbbi fél kiesésével – pénzügyi okokból – csehszlovák–román együttműködésről lett volna szó. 1968. augusztus 21-én azonban véget ért a prágai tavasz Csehszlovákia megszállásával, ami miatt egyik fél sem akart szóba állni a megszállókkal, továbbá a filmnovella megjelenése kapcsán Rényi Péter a *Népszabadságban* megjelent, elmarasztaló írása sem segítette az ügyet. Végül Tóth Dezsőnek köszönhetően sikerült a forgatást elindítani, amit megnehezítettek a román fél további követelései

(pl. a Werbőczy-Dózsa beszélgetésben egyértelműsíteni, hogy a „héjaként lecsapó” ország nem Románia és nem is a Szovjetunió, hanem a török vagy a román szinkron, ahol Werbőczyn és Bakóczon kívül még Dózsa és Lőrinc pap is román lett, ezzel nemzetiségi alapa hamisítva az ellentétet), illetve még a kész mű bemutatóit is beárnyékolta, hogy a román fél még ezen kívül 72 ponton változtatott rajta, és azt mutatták be otthon. Magyarországon a filmet politikailag elmarasztalták: 1970-ben ugyan megnyerte a pécsi film szemle fődíját, de a vélelmezett nacionalizmusára hivatkozva ezt megsemmisítették – a korabeli magyar hatalmi narratíva szerint nem volt tanácsos Dózsa György magyarságát említeni egy esetleges román reakció miatt, így a film alkalmas lett az elmarasztalásra – és a *Virágvasárnapot* tették meg győztesnek. Ráadásul Rényi Péternek a Filmművészeti Tanács elnökeként sikerült elérnie, hogy a négyszintes rendszerben az utolsóba kerüljön, ahol az alkotók nem számíthattak prémiumra.⁶ Ezután a Kósa–Csoóri–Sára trió két filmtervet próbált elindítani: Dózsa három, névtelen katonájáról szóló drámát, és az 1956-os forradalmat a hatalom számára elfogadhatatlan módon ábrázoló *Forradást*. Az évtizedről évtizedre lassan lazuló, változó filmcenzúra természetének egy újabb bizonyítéka lett, hogy az 1966-ban még kifogásolt, és el nem készíthető *Nincs időre* mégis rábólintottak.⁷

A NINCS IDŐ CSELEKMÉNYE

A film 1929-ben játszódik, a sopronkőhidai börtönben. Udvardi Dániel fegyházigazgató modern, humanistának tartott elvek alapján igazgatja az általa vezetett intézményt. A rabokat hasznos, örömet jelentő tevékenységre próbálja ösztönözni, hogy ezzel tegye őket kezelhetővé, és a társadalomba visszaengedhetővé: festegethetnek, ásatásokon dolgozhatnak, énekkarban énekelhetnek, vagy barkácsolhatnak. A nyitójelenet karácsony napján játszódik, ahol egy ünnepély keretében a rabok ajándékokat kapnak, köztük az emberölés miatt elítélt Kallós is. Néhány rab nem csatlakozott az ünnepléshez: Gádor, Jáki, és Törő, a kommunista politikai foglyok ötödik napja éhségstrájkolnak, Udvardi sem képes megingatni őket ebben. A főfoglár Babella parancsára az életfogytiglanos Kallóst a kommunisták cellájába helyezik át azok tiltakozása ellenére, hogy kémkedjen felőlük. Később Udvardi és Babella kikérdezésén Jákit nevezi meg, akire a másik kettő hallgat.

Babella egy összeesküvésre utaló verset, József Attila *Gyémánt* c. költeményét találja meg egy kőbe rejtve. Udvardi rábízta a teendőket. Éjszaka a kommunisták cellájából kiemelik Jákit, és kiviszik a börtön udvarára, ahol Babella hiába kérdezi ki a versről, Jáki nem válaszol. Babella Jáki kihozatalát szökésnek álcázza, és lelöveti a rabot. A rabok közül az a Kallós sejti, hogy mi történt, aki Jáki után vitte volna a szemüvegét, de nem találta sehol.

⁵ Varga i. m. 2008, 133–138.

⁶ Keresztényi Ágnes: *A magyar filmgyártás strukturális változásai 1968–1975*. In. RMJ60: *Tanulmányok a hatvanéves Rainer M. János tiszteletére*. Szerk. Fábán Máté–Romsics Ignác. Eger, Eszterházy Károly Egyetem–Líceum Kiadó, 101–102.

⁷ In. Szekfű András: *Így filmeztünk 2. Válogatás fél évszázad magyar filmtörténeti interjúiból*. Budapest, MMA Kiadó, 2020, 67.

Másnap reggel Udvardi dühösen támad Babellára a gyilkosság miatt, aki a vádaskodás hatására feljeleníti magát az igazságügyi miniszternél. Udvardi Gádornak és Törőnek nem mondja el, hogy pontosan mi történt Jákival. Babella az összes rabot büntetné a kommunisták éhségstrájkja miatt, ezzel megosztva a rabokat, a közbüntényes Veréb emiatt tettelegességig is fajul ellenük. Kallós beszélget Gádorral és Törővel, ahol szavak nélkül kiderül, hogy mi lett Jáki sorsa. Kallóst ezután a pesti börtönkórházba viszik: rendszeresen nyel le kanalat, hogy az utazás során szabadon nézelődhessen, ezzel az önpusztító cselekvéssel tiltakozva az igazságtalanságok ellen. Kallós az orvosnak sikertelenül próbálja elmondani, hogy mi történt.

Udvardi és Babella Zsitvay igazságügyi miniszternél jár egy meghallgatáson. Itt kiderül, hogy Sopronkőhidán ki-be juttatnak üzeneteket a rabok és a hozzátartozók közt, és már országszerte sztrájkolnak a politikai rabok Jáki halála miatt, amire Zsitvay 48 órát adott, hogy bármi áron törjék le, de óvatosan, mert a rabok a szabadságvágyukra gondolnak, az őrök pedig a keresetükre.

Törőt az igazgatóhoz viszik, ahol idő előtt kiengedik, de ahhoz be kell fejeznie a szigorú fegyelmi vétségnek számító éhségstrájkot, amire Törő nem hajlandó, amíg el nem mondják neki, hogy mi történt Jákival. Végül Törőt a „dühögőben” a falhoz kötik a szintén itt büntetett Veréb mellé. Kallós visszatér a rabkórházból, ahol szemtanúja lesz, ahogy Gádort mesterséges táplálásra kényszerítik. Később beszélgetnek, amiből kiderül, hogy

Kallós politikai öntudata lassan „felébred”.

Az utolsó jelenetben Zsitvay érkezik Sopronkőhidára ellenőrzésre. Megszemléli a régészeti ásatás eredményeit, meghallgatja az énekkart. A rabok előtti beszédéből derül ki, hogy Törő Gáspár is meghalt, akit az intézet és a minisztérium a saját halottjának tekint, az intézmény új igazgatója Babella lesz, amit mindenki tapssal fogad. Az udvaron a közbüntényes Veréb a kazánház hűtőtornyára mászik. Amikor Zsitvay miniszter és a kísérete haladnak el, leziceli őket. Először gőzzel nem sikerül lehozni, de tűzoltófecskendőkkel lefröcskölnek. Zsitvay film végi beszédét többször is megtapsolják, ezért arra kéri a rabokat, hogy előbb gondolkozzanak, aztán tapsoljanak. Végül a beszéd a rabok, Zsitvay, minisztériumi kísérők, és a börtönigazgatóság részéről vastappsal zárul. Ezzel párhuzamosan Kallós elárulja Gádornak, hogy a rabkórházban találkozott az egyik fegyőrrel, aki Jáki fia volt, majd Gádor arra kéri Kallóst, hogy ha félrebeszélne az éjszaka, fojtsa meg egy párnával.

A CENZÚRA KÖZBELÉP

Kósa addigi pályaképéből és témaválasztásából érthető módon tehát a *Nincs idővel* kapcsolatban is problémája támadt a hatalomnak. Ez egyrészt elindított egy cenzúrázási folyamatot, másrészt ezzel összefüggésben pedig egy olyan elméleti-esztétikai vitát, hogy történelmi filmnek tekinthető-e, vagy sem.

A folyamat részeként Kondor István filmfőigazgató írt a Párttörténeti Intézetnek, hogy nézzék meg a filmet

1972. november másodikán, és írásban nyújtsák be a véleményüket a látottakról.⁸ A letisztázott véleménnyel kapcsolatban Simó Jenőtől, a Művelődésügyi Minisztérium miniszterhelyettesétől érkezett levél dr. Molnár Ferenc, az MSZMP KB TKKO helyettes vezetője részére, benne két dokumentummal. Az első a Párttörténeti Intézet munkatársai által írt, 1972. november 18-i keltezésű rövid elemzés. Ebben leszögezik, hogy „[a]z alkotók nem dokumentum, hanem művészi játékfilmet készítettek”, ahol “[a] film alapjául valóságos eseményeket vettek és azokat dolgozták fel művészi eszközökkel”. Kiemelik, hogy néhány ponton a film eltér a valóságtól, melyek közül néhány nem csorbítja a történelmi hitelesség kérdését (az éhségstrájk nem karácsonykor zajlott, hanem októberben; a két haláleset Vácott történt, és nem Sopronkőhidán; mind a két rab a mesterséges táplálásba halt bele), mások viszont igen. Az általuk megtekintett változathoz két mozzanattal foglalkoztak hosszabban: az egyik a rabok hosszas, ütemes tapsolása, amit kivágásra javasolnak, mert a forgatókönyvben sem szerepel, továbbá „a nézők egyértelműen az ötvenes évek elejével asszociálja [sic!] azokat a jelenségeket”. A másik Zsitvay igazságügyi miniszter (a Párttörténeti Intézet a film és a technikai forgatókönyv közti eltérésekkel foglalkozó dokumentumában ismeretlen okból, talán félrehallásból eredve rosszul rögzült, és „Fóthy államtitkárként” hivatkoznak rá, pedig helyesen végig Zsitvay igazságügyi miniszter a karakter neve és pozíciója) beszédének egy részlete, amit szintén javasoltak elhagyni: „többször hangsúlyoztam és hangsúlyozom most

⁸ MNL OL M-KS XIX-J-22. 143. d. Kondor István levele Vass Henrik részére, 143. d.

is, mi támogatjuk az intézetek önállóságát, de ami Magánál történik, több mint önállóság: végzetes félreértés... Lenyeltük a liberalizmust, a dalárdamozgalmat, a karácsonyosdit." Végezetül azt az észrevételt tették, hogy ezek a változtatások a forgatókönyvhöz képest következtek be, és véleményük szerint a problémás részek „nem használtak a filmnek”. Az utolsó bekezdésben kiálltak mellette: „megítélésünk szerint ez a film a magyar munkásmozgalom történetéről eddig készült legmagasabb színvonalú alkotások egyike”.⁹ Ennek a melléklete a forgatókönyv és a leforgatott film közti különbségek részletes bemutatása, ami 34 változásról tesz tanúbizonyosságot, ebből 12-őt jelölt meg a dokumentum gazdája, melyek tekinthetők politikai természetűnek: az említett tapsolások, és az 1848-49-es forradalomra és szabadságharcra utaló félmondat is („t. i. ott menetelt volna Petőfi mögött »... maguk meg én pl. a szólásszabadságért.«”).

Ezzel szemben egy cím és aláírás nélküli dokumentum azonban pont az ellenkezőjét vallja. Eszerint a *Nincs idő* nem történelmi film, és valójában a fiatal újbaloldali mozgalmak küzdelméről és a Rákosi-diktatúráról szól: „[a] film az értelmiség egy szűk rétegében meglévő szorongás tükröződése, amely két forrásból fakad: egy »új balos« forradalmiság szembenállása a jelenlegi kulturális politikával, s félelem egy »régibb balos« restaurációtól. A tükrözés művészi, amit tükröz, hamis.”¹⁰

A Kulturális Alosztály 1973. március 5-i feljegyzése mélyíti a forgatókönyv kérdését, ami szerint az 1966-ban beadott („[a]kkor nem utasították el, de nem is fogadták el”, valószínűleg a *Tízezer nap* miatt zajló presztízscsata egyik folyományaként) és 1972-ben újra beadott, továbbá két másik helyen is megjelent forgatókönyv lényegében ugyanaz. Ez megerősíti azt is, hogy a film leginkább kifogásolható pontjai a forgatás alatt kerültek be a filmbe, nem előtte, különben a forgatókönyv fennakadt volna, és óvatos célzást tesz, hogy az egyik részlet talán Csehszlovákia megszállására utal.¹¹ Az 1966-os változat, ami *A világ csöndje* címre hallgat, több ponton eltér az 1972-es filmnovellától és az 1973-as filmtől a karakterek és a cselekmény tekintetében. A minisztériumi értékelés azonban helytálló: a lényegét, üzenetét tekintve azonosak. Ilyen eltérés például Udvardi, aki a filmben egyértelműen liberális, itt pedig Babella jellemvonásaival mutat szoros rokonságot, ahol a főfoglárnak ezért sokkal kisebb szerep jut; a kommunista rabok pedig sokkal előbb, emberibb karakterek és egymás között is vannak ellentétek az éhségstrájk megvalósítása tekintetében; a végén pedig a katarzis lehetőségét Törő temetésén szó szerint felőrli egy rendőrök elleni verkedéssel és tömeges letartóztatásokkal. Ebben a változatban a később politikailag kifogásolható részek egyike sem lelhető fel.¹²

A forgatás alatt történt változtatások vádját támasztja alá a másik két forgatókönyvi megjelenés

is: az egyik a *Filmkultúra* hasábjain jelent meg¹³, bemutatandó a Csoóri Sándor és Kósa Ferenc szerzősége alatt (a trió harmadik tagját, Sára Sándort és az operatőri munkáját a szöveggel érzékeltetve) a kötetként megjelenő *Forradás* c. kötetet,¹⁴ amiben a páros három forgatókönyve filmnovellává átdolgozva szerepel: az *Ítélet*, a *Nincs idő*, és a filmként soha meg nem valósuló *Forradás*. Mindkét megjelenésben – a *Filmkultúra* is a teljes szöveget közli – a *Nincs idő* szövege valóban úgy szerepel, ahogy azt a Párttörténelmi Intézet és a TKKO jelezte: nincs benne sem a rabok ütemes tapsolása, sem Udvardi cellabeli monológjában az 1848-as utalás, illetve a többi kiegészítés, változtatás sem található benne. A fontosabb, áthallásos részeket is konkrétan megnevezték.

A dokumentumok elsősorban Lőwy Sándort és a Dalos-Haraszti éhségstrájkot emelik ki. A film részben Lőwy Sándor és Sztáron (vagy Sztaron) Sándor ügyéből, részben azonban a dokumentumokban nem is említett Szántó Zoltán életéből inspirálódott. Lőwy a Magyarországi Szocialista Munkáspárt ifjúmunkás alosztályának vezetője, a Kommunista Ifjúmunkások Magyarországi Szövetsége titkára, és a Kommunisták Magyarországi Pártjának Központi Bizottságának tagjaként került a váci fegyházba 1927-ben; Sztáron vasmunkás és politikai aktivista volt, akit 1924-ben ítélték el egy Horthy Miklós elleni merénylet szervezése miatt szintén Vácra 10 évre. 1929-ben mindketten csatlakoztak a kommunista rabok országos

⁹ MNL OL M-KS 288 f. 36/1972/17. Feljegyzés a „Nincs idő” c. film történelmi értékeléséhez, 9–11.

¹⁰ MNL OL M-KS 288 f. 36/1972/17. Megjegyzések a *Nincs idő* című filmhez, 23–24.

¹¹ Uo. 26.

¹² NFI Könyvtár, Csoóri Sándor: *A világ csöndje*, irodalmi forgatókönyv, 1966.

¹³ Csoóri Sándor–Kósa Ferenc: *Nincs idő*. Irodalmi forgatókönyv. *Filmkultúra*, 1972/2, 198–216.

¹⁴ Csoóri Sándor–Kósa Ferenc: *Forradás*. Magvető, Budapest, 1972.

szinten szervezett éhségstrájkjához, aminek célja az volt, hogy a kommunista rabokat ne köz-törvényes fegyencként, hanem politikai fogolyként kezeljék. A letörésükre mesterséges táplálást alkalmaztak a börtönben, és a szövődményképp fellépő tüdőgyulladásban mindketten meghaltak. A kommunista diktatúra éveiben a munkásmozgalom mártírjaiként kezelték őket.¹⁵

Kósa és Csoóri rajtuk kívül Szántót is beleszotte a filmbe, mert a már hivatkozott filmforgatókönyv *Filmkultúra*-beli közlését ezzel indítják: „[m]unkánk során fölhasználtuk: Szántó Zoltán önéletrajzi írását¹⁶ és a Munkásmozgalmi Intézet néhány dokumentumát, a korábbi évek cikkeit.” A filmben több konkrét jelenet is mélyen visszaköszön Szántó írásaiból, akár egy félmondat erejéig is megjelent: „[a] középkor legalább férfias volt...”, ami a Szántó és társai (Kieszl József, Vági István, Poll Sándor) által megfogalmazott tiltakozó, az igazságügyi minisztérium részére megküldött dokumentumban hasonlóan szerepel: „[a] politikai foglyokon elkövetett

embertelenségek középkori gyakorlóiban azonban volt annyi férfias nyíltság, hogy barbárságukat nem burkolták képmutató humanizmus köpenyébe, hanem nyíltan jártak el a gyűlölt ellenféllel szemben, és még börtönüket is az »Éhség Tornya«-nak nevezték.”¹⁷ Egy másik példa a filmben az először Zsitvay szájából elhangzó monológ: „a mi embe-reink feje túlságosan tele van tömve mindennel: lehet-e zsír-szalonnát kapni, petróleumot, és így tovább... Ház, föld, asszony, sezlony, angolvécé, kredenc, havi fix, gyerek, ellik-e a tehén... Az elítéltek meg csak a szabadságra gondolnak, semmi másra.” Babellánál hasonlóan fogalmazódik meg: „minket nem az elvekért, hanem a munkánkért fizetnek”. Szántónál mint dilemma szerepel, egy közte és az egyik fegyőr között lejátszódó beszélgetés részeként: „Na látja, Szántó, kenyeret adni nem tud, de azt akarja, hogy tagadjam meg a parancsot. Ha én ezt megteszem, úgy rúgnak valagba, hogy a lábam sem éri a földet, aztán mehetek koldulni a gyermekeimmel együtt.”¹⁸ A *Valóság* folyóiratban megjelent részletben és a kész filmben közös

a gumicsöves kényszeretetés, sőt a sopronkőhidai börtön igazgatóját Udvardynak, az egyik tisztviselőt pedig Babellának hívják.¹⁹ Ugyanígy a valódi nevén szerepel az igazságügyi miniszter, Zsitvay is.²⁰ Még az egyik dologházas rab gőzkéményre mászása – amivel ő a kommunista rabok mellett kiálló és sikertelen munkabeszüntető strájkra hívott fel²¹ – és tűzoltófecskendővel lefröcskölése is egybevág a filmbeli köz-büntényes Veréb filmvégi esetével, amely valós eseményeket kiemelt a Párttörténeti Intézet munkatársainak értékelése is.²² A filmben szó szerint nem említik, de a börtönbeli tevékenységek megfeleltethetők a 19. században virágkorukat élő dologházak²³ intézményének: Sopronkőhidán 1928-ban jelölték ki egy részét szigorított dologházra²⁴, ahol olyan bűnözők kerültek ide, akiket halálbüntetéssel nem lehetett sújtani.²⁵ Ez a visszaesők számára fenntartott büntetésforma 1951-ben szűnt meg.²⁶

A hatalom azonban elsősorban a Dalos-Haraszti (a dokumentumokban Dalos nevét elírták, így lett „Dallos”) éhségstrájk

¹⁵ Sipos Péter: Fegyencek vagy politikai foglyok? *História*, 1992/3, 8–9.; T. Szerémi Borbála: *A szabadság vértanúi*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1960, 88–89.

¹⁶ Szántó Zoltán: *Vég és kezdet. Emlékirat*. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1964.; Szántó Zoltán: *Éhségstrájk. Valóság*, 1966/5, 58–69.

¹⁷ Szántó *i. m.* 1966, 61.

¹⁸ Uo. 65.

¹⁹ Udvardy vagy Udvardi Jenő: jogász, 1927–1936 között volt börtönigazgató. Kuntz Zoltán – Pantali Zoltán: *Sopronkőhida, a legek börtöne. Véres-könnyes sztorik egy fősmasszer naplójából*. Budapest, Oriold és Társai Kiadó, 2014, 183–184.

²⁰ Zsitvay Tibor (1884–1969) országgyűlési képviselő, a Magyar Nemzetgyűlés alelnöke, később a képviselőház elnöke, 1929–1932 között igazságügyi miniszter. Lásd részletesebben: <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyar-eletrajzi-lexikon-7428D/z-zs-787F8/zsitvay-tibor-788FC/> (Utolsó letöltés: 2024. 04. 05.)

²¹ Az esetről még az újság is beszámolt: Meghalt egy éhségstrájkoló kommunista. *Pesti Napló*, 1929. október 29., 4. Az Új Előre c. New York-i magyar kommunista újság is közli röviden, habár ott Szántó visszaemlékezésétől, és a *Pesti Napló* híradásától eltérően Litzmann meggyilkolásáról ír – a filmben ugyan valóban ez történik Verébbel, de nem valószínű, hogy egy ekkora horderejű történésre Szántó máshogy emlékezett volna vissza, azzal együtt, hogy a keresztnevét vagy ő, vagy az újságok eltévesztették: előbbi Józsefet, utóbbiak Ferencet írják. Nem tartom valószínűnek, hogy Kósa vagy Csoóri olvasta az újságot és ez alapján írta volna meg Veréb, inkább a film témájával is egybevágó, logikus, ámde véletlen egybeesésről van szó. Egy második éhségstrájkoló is meghalt a Horthy-börtönben: ledobták a fegyház tetejéről. *Új Előre*, 1929. október 31., 1.

²² MNL OL M-KS 288 f. 36/1972/17. Feljegyzés a „Nincs idő” c. film történelmi értékeléséhez, 9.

²³ A 19. századi magyar dologházakkal kapcsolatban lásd Cser Erika: *A pesti kényszerítő dologház történetéből*, In: *A mesterségek iskolája. Tanulmányok Bácskai Vera 70. születésnapjára*. Szerk. Bódy Zsombor–Mátay Mónika–Tóth Árpád. Budapest, Osiris Kiadó, 2000, 345–370.; Ulicska László: A munka mint büntetés. Dologház és társadalmi integráció. *Esély*, 1997/3, 86–91.

²⁴ Kuntz–Pantali *i. m.* 2014, 16–17.; Bencze Béla: *Börtönügyi lexikon*, Pécs, Kronosz Kiadó, 2014, Sopronkőhidai Fegyház és Börtön szócikk, 211–212.

²⁵ Uo. szigorított dologház szócikk, 225.

²⁶ Uo. dologház szócikk, 74–75.

miatt aggódott. Dalos György és Haraszi Miklós ugyanis a hatvanas évek második felében a rendszert balról kritizáló, részben „maoista” értelmiségiként emelkedtek ki. Ennek folyományaként Dalos a maoista-per egyik vádlottjaként államellenes összeesküvés miatt kapott súlyos büntetést: 7 hónap felfüggesztett börtön mellett kizárás a pártból és a munkahelyéről, kiutazási tiltás és részleges publikációs tilalom. 1970-ben rendőri felügyelet alá került Haraszi Miklóssal együtt, ami miatt polgári engedetlenségi akcióba kezdtek. 1971 elején ezért őrizetbe vették őket, ami ellen 25 napos éhségsztrájkkal tiltakoztak, és Lukács György közbenjárásával simult el az ügy.²⁷ Haraszi elmondása szerint pontosan tudta a hatalom, hogy ez később egy ellenzéki csoportosulás magja lehet, ezért akarták gyorsan és hatékonyan elfojtani, ha kell, elrettentéssel.²⁸

A fentiekből érthető tehát, hogy a hatalom miért citálta elő a friss Dalos-Haraszi ügyet, azonban lehetetlen lenne a filmnek és készítőinek felróni, tekintve hogy a forgatókönyvet 1966-ra készítették el és a központi témái az 1929-es kommunista éhségsztrájk, Lőwy Sándor, Szántó Zoltán, valamint a mesterséges táplálás voltak. Ezen keresztül is jól érzékelhető, hogy a hatalom mennyire figyelt az apróbb részletekre, és a saját szempontjából joggal tartott attól, hogy a film közönségének nem Lőwy tragikus kiállása, hanem a Dalos-Haraszi éhségsztrájk fog először eszébe jutni. A dokumentumok

keletkezési ideje miatt (1972 év végétől 1973 kora tavaszáig) még nem tudhatták, hogy mire 1973 októberében bemutatják a *Nincs időt*, az éhségsztrájk szempontjából nézve még aktuálisabb lesz ismét Haraszi Miklós épp ekkoriban folyó ügye miatt, akit a *Darabbér* című kézírata miatt fenyegettek hosszú elzárással, azonban az újabb éhségsztrájkja miatt 8 hónap felfüggesztett börtönt kapott végül.²⁹

Ehhez hasonló félelemre utal egy későbbi, alant szereplő feljegyzésben tesznek egy zárójeles megjegyzést, ami szerint az egyik, meg nem nevezett, áthallásra alkalmas jelenetet össze lehet kötni az 1972. március 15-i, akkor rendbontásnak minősített eseményekkel. Aznap a Petőfi-szobornál tartott hivatalos ünnepség után kezdtek a fiatalok külön ünnepelni: a *Himnusz*, *Szózat* és '48-as dalok elszavalása, éneklése után szervezeten, kis csoportokban indultak a Váci utca felé, onnan a Kossuth térre, majd a Batthyány-örökmécsesnél a szónoklatot tartó Sz. Miklóst elvitték a rendőrök. Az esti megmozdulást, vonulásokat végül a rendőrök erőszakosabb fellépése fojtotta el.³⁰ Habár konkrét jelenethez nem kapcsolható, csak nagyon általános és felületes áthallásként (a hatalommal szembeni két ellenszegülés közül csak az estivel szemben alkalmaznak erőszakosabb módszereket, ami vehető „az erőszak valódi arcának”). Ez is jól jelzi, hogy a hazai aktuális események reflexióira úgyteltek a film készítői.

A prágai tavasz és annak elfojtása jól ismert eseménysor: 1968 januárjában a Csehszlovák Kommunista Párt főtitkári posztját a reformer szemléletű Alexander Dubček szerezte meg, aki a gazdaság decentralizálásával és a demokratizációs folyamattal enyhített a feszült helyzeten. Az egészen az 1968. augusztus 20-i megszállás vetett véget, amiben Románián és az elszigetelődést választó Albánián kívül a teljes keleti blokk kivette a részét a katonai akcióból, ami a prágai tavasz végét jelentette. A CSKP következő főtitkára Gustáv Husák lett, aki keményvonalasként a „normalizáció” jegyében hajtott végre tisztogatást a pártban.³¹ A mögöttes hatalmi gondolkodás szerint a filmben a két főtitkár rímélhet a börtön két igazgatójára: Udvardi a liberális szellemű, aki karácsonyozást enged a raboknak, régészeti ásatást, vagy énekkart, Babella pedig a keménykezű, akit a minisztérium parancsára törile a lázadást. Egy konkrét jelenet is erre utalhatott szerintük: az éhségsztrájk miatt a minisztérium behívja Udvardit és Babellát, de csak Zsitvay miniszter szólal meg, és dönt a kérdésben, aki ez alapján a Szovjetunióknak feleltethető meg. Az éhségsztrájkoló rabok áldozathozatalának köszönhetően a többi rab jelképesen melléjük áll, nem félnek már annyira a börtöntől, ami előrevetíti az intézet bukását, az értelmezés szerint pedig a kommunizmus bukását.

²⁷ Dalos György: Éhségsztrájk anno 1971 – Adalékok egy Lukács-Kádár levélváltáshoz. *Mozgó Világ*, 2000/3, 21–42.

²⁸ Czene Gábor: „Gratulálok, ön elkövette a bűncselekményt” – Interjú Haraszi Miklóssal. *Népszava*, 2023. szeptember 30., https://nepszava.hu/3210448_haraszi-miklos-i-roper-demokracia-totalitarius-propaganda-interju (Utolsó letöltés: 2024. 03. 06.)

²⁹ Tóth Eszter Zsófia: „Szinte rutinosan nyeltem a gumicsövet”. Haraszi Miklós *Darabbér* pere (1973–1974) és emlékezete. *Clio Műhelytanulmányok*, 2020/7, 1–55.

³⁰ Farkas Gyöngyi: *Márciusi ifjak a Kádár-korban. Alternatív március 15-i ünneplések az 1970-es években*. Pécs, Kronosz Kiadó, 2023, 21–30.

³¹ Békés Csaba: *Enyhülés és emancipáció. Magyarország, a szovjet blokk és a nemzetközi politika 1944–1991*, Budapest, Osiris-MTA TK, 2019, 209–238.

A film másik kiemelt eleme a vissza-visszatérő vastapsok voltak. Az akkori közelmúlthoz, a Rákosi-rendszer egyik legfontosabb jellemzője, a névadó köré kiépített személyi kultusz része volt az állandó vastaps. A Rákosi-kultusz a 60. születésnapjának országos szintű, hivatalos megünneplésében kulminálódott.³²

A kisebb kifogások között szerepelt például, hogy Udvardi bajusza hasonló a kultúrpolitikával azonos jellegű viszonyban lévő Aczél Györggyével,³³ valamint a *Kritika* és a *Népszabadság* hasábjain kifogásolták a sopronkőhidai dologház létezését, a börtön igazgatóját és hozzáállását pedig fikciónak nyilvánították.

Könnyen feltételezhető, hogy miért lett fontos a *Nincs idő* történelmi film voltának bizonyítása: ha nem lenne az, akkor sokkal könnyebb a hatalom elleni, nem is különösebben burkolt kihívásként értelmezni.³⁴ Ezért érvelt a Párttörténeti Intézet úgy, hogy a film – néhány részletét leszámítva – történelmileg hiteles, a forgatókönyvhöz képest eszközölt változtatásokkal együtt. Egy 1973. március 7-i feljegyzés alapján ezt is elsimították: Kondor István filmfőigazgató, Simó Jenő művelődési miniszterhelyettes, és László Tibor a Filmfőigazgatóság helyettes vezetője beszélgetett el Kósával és Csoórral „a filmért, bemutathatóságáért, méltó /és nem sanda/ sikeréért”. Az alkotók azzal védekeztek, hogy

az áthallások véletlenek, és hajlandóak a Filmfőigazgatósággal együttműködve azok kiszűrésére. Ahogy a dokumentum fogalmaz: „kevés képi, lényeges szövegbeli változtatásokkal tegyék egyértelművé a filmet”.³⁵

Végül a korabeli filmcenzúrára jellemző módon, minden nehézség ellenére a filmben – ahogy a mellékletben található táblázatban is látható – jócskán maradtak olyan jelenetek és mondatok, amiket előzetesen kivágásra vagy megváltoztatásra javasolt a Párttörténeti Intézet és mások. Ezek két nagyobb csoportba sorolhatók: az adekvát politikai jellegűek – ahol a beavatkozás során bizonyos részleteket egyértelművé tettek –, és a logikai-esztétikai jellegűek, mint például Udvardi beszédében jobban aláhúzza a humanizmusát a felebaráti szeretet emlegetésével, vagy a filmvégi töltött káposzta, amivel kapcsolatban már nem „világszínvonalú”, hanem a „szinte már művészet” jellemzés hangzik el. A táblázat végső értékeléséből látszik, hogy mindkettőből 8–8 változtatás érhető tetten a forgatókönyvtől a bemutatott filmig, és öt esetben nem eldönthető – ilyen pl. József Attila versével kapcsolatban a költő ismertsége, amit a Párttörténeti Intézet jegyzett meg – vagy az észrevétel ellenére sem történt változtatás. Ezt megerősíti Kósa is, hogy „nyolc-tíz szót ki kellett cserélni”, és az ezzel kapcsolatos viták – ellenére, vagy pont azért – egy évig tartottak,

végül a tompításokat elsőre elfogadták.³⁶

A Filmfőigazgatóság sem gördített akadályt, a *Nincs idő* a kultúrpolitikailag kiemelten fontos „A” kategóriába sorolta.³⁷

A FILM FOGADTATÁSA

A film első sajtóvisszhangjai közül a *Filmkultúra* és a *Kritika* c. lapok értékelését érdemes kiemelni. Előbbi tudatosan, felvállaltan képviselte a magyar filmeseket a hatalommal szemben, utóbbit pedig 1972-ben alakította át a hatalom Pándi Pál vezérlete alatt, így természetesnek vehető, hogy ellentétes véleményeket fognak közölni.

A *Filmkultúra* 1973. szeptemberi száma kiemelten foglalkozott a filmmel. A Mérleg rovatban a Vitányi Iván által szerzett kritika rögtön az első bekezdésével kiáll a film mellett: „A *Nincs idő*-ről sokan úgy gondolják, hogy parabola. Szerintem azonban történelmi film”, és már csak azért sem lehet parabola, mert akkor az „a mondanivaló érdekében erőszakot venne a történelmi igazságon”. Szerinte a *Nincs idő* történelmi filmként azért állja meg a helyét, mert a Horthy-rendszerre jellemző volt a brutalitás és a liberalizmus felváltva alkalmazása, ami a filmben a Babella és Udvardi képvisel, és amelyek továbbra is megtalálhatók a társadalomban: „Ez a negatív azonosulás e tárgyban

³² Kocsis Piroska: Rákosi Mátyás hatvanadik születésnapjának megünneplése. *ArchívNet*, 2006/2.; <https://epa.oszk.hu/05000/05066/00028/pdf/> (Utolsó letöltés: 2024. 04. 09.); https://www.archivnet.hu/politika/rakosi_matyas_hatvanadik_szuletesnapjanak_megunneplese.html (Utolsó letöltés: 2024. 04. 09.)

³³ Gervai András: *A tanúk. Film – történelem*. Budapest, Saxum, 2004, 238.

³⁴ Ez Kósától és más alkotóktól érthető módon egyébként sem állt távol. A *Forradás* mellett a másik meg nem valósult, Áldozatok c. filmprojektjében valamikor a tatárjárás után, két névtelen magyar szerzetes került volna szembe a német inkvizícióval, a kétszólamú éneklés eretnek vádjá miatt, ami félreérthetetlen leképezése a 20. századi diktatúrák embertelenségeinek. A film a két szerzetes kétszólamú éneklésével kísért máglyahalálával ért volna véget. *Őrizd az embert. Kósa 80*. Szerk. Pörös Izabella. Budapest, Magyar Művészeti Akadémia, 2018, 401–402.

³⁵ MNL OL M-KS 288 f. 36/1972/17. Feljegyzés, 27–28.

³⁶ Szekfű *i. m.* 2020, 70.

³⁷ MNL OL M-KS XIX-J-22., 147. d., 210. tétel, *Filmek kategorizálásával kapcsolatos ügyek*

a film mondanivalójának lényege.” Egyetlen dolgot vetett fel kritikaként, hogy a filmben az éhségstrájk nem végső megoldásként kerül elő, és nem derül ki, hogy miért léptek a kommunista rabok erre az útra. Ezzel együtt Vitányi egy olyan filmnek tartja a *Nincs időt*, ami a jelennek példázza a múlt forradalmi következetességét, és az ezzel rezonálni képes nézők őszinte érdeklődéssel fogadják majd.³⁸ A filmet a rétegeltséget és az elidegenedést boncolgató írásokkal támogatta meg Tornai József és Szécsi Margit költők az adott lapszámban³⁹, valamint az 1973. évi pécsi filmszemlén jelen lévő külföldi kritikusok közül többen is a pozitívumok között emlegették a *Nincs időt*.⁴⁰

Nem meglepő, hogy a *Kritika* hasábjain nem más szövege jelent meg a filmmel kapcsolatban, mint Rényi Péteré, egy kis csavarral. Rényi ugyanis a fentiekben már taglalt „történelmi vagy nem történelmi” polémia mentén a pécsi filmszemle vitáján elhangzott felszólalását dolgozta át és érvelt az utóbbi mellett, ahogy azt a szöveg bevezetőjében feltüntette. Ebben hivatkozik a Párttörténeti Intézet értékelésére. Szerinte Udvardi nem lehetett létező börtönigazgató és az általa képviselt „udvardizmus” történelmi érvényét nem találja, egy a Filmszemlén eredetileg az *Imposztorok* kapcsán, majd itt is felmerülő Prónay–Horthy párhuzamot hamisnak tartja (Prónay a fasiszta Babella, Horthy pedig az álliberális Udvardi), és parabolaként sem állja meg

a helyét: „A jelen tapasztalatait történelmi áruhába bújtatni persze lehet – allegorikus formában, szatirikus persziflázsban – egy vérré menő, komoly történelmi parabola azonban nem tűr meg ilyen ironikus játékokat. A történelmet nem lehet így fejtetőre állítani.” Szerinte nagyrészt a fogyasztói társadalom és a kapitalizmus keretei között képzelhető el a film értelmezése („Ha jó szándékot tételezek fel – és ezt igyekszem tenni! –, akkor azt kell mondanom, hogy nyilván a modern kapitalizmusnak címezték, az úgynevezett fogyasztói társadalomnak, amelyre ráilleszhető a jelkép foglárók és foglyok folyton együtt zabáinak, együtt tapsikolnak, békésen együtt vegetálnak a posványban, észre se veszik, hogy börtönben ülnek.”), végül visszakanyarodik oda, hogy a film történelmi értelmezése hamis: „[j]obbán járunk, ha ezt idejében (erre talán még van idő!) felismerjük, mint hogy belemenyünk abba – ezt tette sajnos több kritika is –, hogy a nagyon is nem világos mai tanulságok igazolása kedvéért átírjuk a Horthy-rendszer gyászos történetét.”⁴¹ A *Népszabadság* kritikája gyakorlatilag szóról szóra ugyanazt fogalmazza meg tömörebben a paraboláság problémájáról és az egészen egyedinek mondható kapitalista értelmezésről, csak nem Rényi Péter, hanem Havas Ervin nevéen jelent meg a cikk: „A film készítői talán a modern kapitalizmus jellemző manipuláló hatalomgyakorlást akarták jelképesen kifejezni a börtönbékével? Csakhogy ez a fajta manipuláló,

az úgynevezett »fogyasztási társadalomra« méretezett gyakorlat az utóbbi két évtized találmánya, amelyre a tőkés rendszer csak a szocializmus megerősödése kényszerítette, vagyis az a társadalom, amely nem a hatalmi manipuláció, hanem a dolgozók érdekei, az emberi élet szolgálatában fejleszti a fogyasztást. Ezt a történelmileg új szituációt nem lehet önkényesen a múltba visszavetíteni – legalábbis nem a történelmi hitel súlyos csorbulása, a jelképi értelem eltorzulása nélkül.”⁴² Ezekből a részletekből is leszűrhető, hogy egy interjúban Kósa Ferenc miért fogalmazott úgy, hogy Rényi Péter feljelentette a filmet,⁴³ miután a pécsi filmszemlén is felszólalt ellene.⁴⁴ Szántó Zoltán már taglalt visszaemlékezései és a kész film alapján azonban egyértelmű a történelmi alap, így nem valószínű, hogy erről Rényi nem tudott, hallott, vagy emlékezett volna rá. 1964 után újra kiadásra került Szántó visszaemlékezése 1974-ben (*Vég és kezdet – Emlékezések*); Gárdos Miklós: *Évfordulók 1977 c. kötetének egyik fejezete a Szántó-perről szól, a következő évben pedig – immáron posztumusz – jelent meg Szántó *Egy per – ötven év távlatából* című visszaemlékezése.*

Rajtuk kívül az országszerte terjesztett lapok közül érdemes néhányat megemlíteni, kiemelni, hogy látható legyen, hogy a film általánosabb fogadtatása a magyar többi sajtó részéről már nem volt ilyen éles. A *Magyar Nemzet* – ha nem is konkrétan

³⁸ Vitányi Iván: Történelmi tanulságok. Kósa Ferenc: *Nincs időt*. *Filmkultúra*, 1973/5, 10–11.

³⁹ Tornai József: A drámai és a groteszk. *Filmkultúra*, 1973/5, 12–14.; Szécsi Margit: Rózsával ütlegető. *Filmkultúra*, 1973/5, 15–16.

⁴⁰ Varga Vera: Újabb filmjeink a külföldiek szemével. Beszélgetés a filmszemle vendégeivel. *Filmkultúra*, 1973/5, 5–9.

⁴¹ Rényi Péter: *Nincs időt*. *Kritika*, 1973/11, 31.

⁴² Havas Ervin: *Nincs időt*. *Népszabadság*, 1973. október 11., 7.

⁴³ Habár a „feljelentő kritika” kifejezést elsősorban a Kádár-kori színikritikákra alkalmazható, de Kósa hasonló értelemben használja Rényi Péter írásait. A denunció vagy feljelentő színikritikákhoz lásd Herczog Noémi: *Feljelentő színikritika a Kádár-korban. Kísérlet egy sztálinista kultúráirányítási modell átalakulásának megragadására*, SZFE, Budapest, 2017.

⁴⁴ Székfű i. m. 2020, 65–66.

belefolyva a vitába – kiállt a film mellett, mert hiába kitalált karakterek a főszereplők, ezzel együtt a Munkásmozgalmi Intézet iratait és más forrásokat is felhasználta a forgatókönyvhöz, ezért a valósághoz köthető, a kor történelmi tanulságait keresi, és nemcsak az egykori hősöknek állít emléket.⁴⁵ A *Magyar Hírlap* kritikájában mindössze az első két mondat foglalkozik a lehetséges történelmi háttérrel, ami Ábel Péter szerint inkább csak utalás, mert a külső világ nemigen hatol be a börtön falai közé.⁴⁶ Ugyanígy tesz a *Népszava* is, ahol Gantner Ilona ezt írja: „[s] így állítva különös szép emléket azoknak a kommunista forradalmároknak, akik Magyarországon, 1929-ben éhségstrájkjal tiltakoztak a jogtalanság, a terror ellen.”⁴⁷

A *Filmkultúra* mellett a többi filmes lapok közül a *Film*, *Színház*, *Muzsika* szintén kimarad belőle, csak megjegyzés szintjén kerül említésre: „[m]indent egybevetve erős hangulatú, szép és igaz film született, amely névtelen és általánosított hőseivel is méltó emléket állít annak a harcnak, áldozatnak, amelyet hősieken vállaltak a két háború között börtönbe hurcolt magyar kommunisták.”⁴⁸ A *Filmvilág* egyik kritikájában kitér a történelmi háttérre és arra is, hogy azért nem lehet parabola a film, mert annyira kötődik az 1920-as évek végi konkrétumokhoz, hogy nehéz tőle elszakadni, és abból valami általánosabbat levonni.⁴⁹

A másokban viszont – az esztétikai-gondolati jellegű zártságot, az „anyag felfelcsésésének” hiányának fejtegetése mellett – a szerző kitér a történelmi film kérdésére: „[e]zúttal az utóbbi idők egyik legjobb magyar film alkotását, Kósa, Csoóri és Sára *Nincs idő* című filmjét tekintem olyan alkotásnak, mely igen fontos kérdéseket vet fel a filmművészet egésze számára. Nem abban az értelemben, hogy a művészetnek joga van-e egy nem létező szituációt előállítani. Csupán azok, akik az esztétikai kérdésekben valamilyen sematikus gondolkodáshoz tapadnak, problémázhatnak ily módon: – vajon lehetséges-e, hogy Gulliver az óriások országába kerül és vannak-e olyan tudósok, mint a Gulliverben szereplők? Természetesen nincsenek éppen úgy, mint ahogy nincsen ily módon liberális fegyházigazgató sem. Tehát ha a probléma ennyiből állna: megfelel-e ez valamilyen korszak konkrét valóságának? – akkor ez nem esztétikai probléma.”⁵⁰ A *Tükör* kulturális hetilap említi az alkotók előző két filmjével kapcsolatos sajtópolemikák létét, és ironikus módon szerintük az addigi Kósa-filmek közül ez a legegységesebb: „[a] »Nincs idő« legsikerültebben, legkevésbé félreérthetően vagy félremagyarázhatóan valósította erőteljes, szuggesztív filmélményé mondánivalójukat.”⁵¹

Végül a *Nincs idő* 1973. október 11-én került a mozikba, és teljes pályafutása alatt

hozzávetőlegesen 359 ezer nézőt tudott becsalogatni 26,2%-os teremkihasználtsággal, amivel az 1973-as naptári évben bemutatott magyar filmek között a nézettség alapján a 11. helyre került.⁵² A Kósa-filmográfiában a negyedik legnézettebb film a 833 ezres *Ítélet*, az 529 ezres *Hószakadás*, és a 429 ezres *Küldetés* után.⁵³ A film teljesítménye ugyan nem kiugró, de nem is tragikus, tekintettel a nehéz témára, a korra jellemzően az egyre csökkenő nézőszám és a művészfilm-közönségfilm egyre jobban érzékelhető és látható szétválása is hatással lehetett rá. Gyakorlatilag a Kósa Ferenc rendezések közül a Dózsa Györgyről és az 1514-es parasztháborút boncolgató *Ítélet* iránti nézői érdeklődés tekinthető kiugrónak.

EPILÓGUS

A mai visszatekintésekben a Kósa-életmű részeként, és nem önállóan kerül említésre a film. Ritter György kiemeli, hogy a Kósa-filmográfia – annak ellenére, hogy a magyar filmes kánon része – még mindig nem találta meg az őt megillető helyét. A filmparaboláiban a személyiségek értékei a fontosak, a *Nincs idő* kapcsán ez a kommunista rabok humanizmusa, Udvardi megengedő hozzáállása és Babella keménykezűsége pedig rímelnék az *Ítélet* Werbőczy–Zápolya párosára, univerzális képpé a szabadságvágy válik: „[é]letműve, filmművészete a népi írók

⁴⁵ Zay László: *Nincs idő*. *Magyar Nemzet*, 1973. október 11., 4.

⁴⁶ Ábel Péter: A forradalmárok s egy tudós példája. *Magyar Hírlap*, 1973. október 18., 6.

⁴⁷ Gantner Ilona: *Nincs idő*. *Népszava*, 1973/10, 4.

⁴⁸ Kürti László: Hősök és áldozatok. *Film, Színház, Muzsika*, 1973/10, 3–5.

⁴⁹ Almási Miklós: *Nincs idő*. *Filmvilág*, 1973/20, 1–3.

⁵⁰ Hermann István: A determinált filmkockák. *Filmvilág*, 1973/21, 10–12.

⁵¹ Thurzó Gábor: *Nincs idő*. *Tükör*, 1973/43, 13.

⁵² Az első tízben jellemző módon mindössze három dráma és szatíra képviselteti magát, a többi mind zenés film vagy komédia. A három legnézettebb film a *Csínom Palkó* (r.: Keleti Márton), *Bob herceg* (r.: Keleti Márton), *Lila ákác* (r.: Székely István), mind zenés film. Lásd *A magyar játékfilmek nézőszáma és forgalmazási adatai 1948–1987*. Szerk. dr. Gombár József. Budapest, Magyar Filmintézet, 1987, 85.

⁵³ Uo. 187.

hagyományait követte, s talán emiatt az ő tízezer napjában nem tudott megalkudni a gulyáskommunizmussal.”⁵⁴ Benke Attila az *Ítélet és Hószakadás* c. filmjeivel együtt trilógiaként, illetve a hetvenes évek patthelyzetének hasonlataként mutatja be a *Nincs időt*⁵⁵, és Jancsóhoz képest fontos distinkciókat tesz, miszerint Kósa három említett filmjénél az ember, az egyén harcol a rendszerrel szemben, nem pedig általánosít vagy a tömeget teszi meg főszereplőnek, mint Jancsó.⁵⁶ Gelencsér Gábor Kósa parabolikus szemléletmódjából a – *Nincs idő* esetében a groteszkkal kevert – mitizáló történelemfelfogást emeli ki, mely a jelen morális és ideológiai kérdéseit vetíti a múltba. Néhány motívuma miatt parabolisztikusnak tekinthető a film (ütemes taps, a Babella-festmények, a kommunista rabok közös újságolvasása), a konfliktusa ideologikus az *Ítélethez* képest, és a groteszk megjelenésével megnyílik az esély az ironikus értelmezés előtt.⁵⁷

Habár véleményem szerint a film történelmi film és kevésbé parabola, de az 1966-os *A világ csöndje* címre hallgató forgatókönyv közelebb áll a történelmi filmhez (ahol Kósa rendezőként van feltüntetve, dramaturgként pedig Csoóri Sándor), míg az 1972-es *Nincs idő* jobban közelít a parabolához. Látható, hogy a kettő között eltelt 6 év tapasztalatai – talán pont Kósa hatása – a parabola irányába tolták a szöveget, de

még ezzel együtt is a történetisége aprólékos és kiterjedt.

Ugyanakkor említésre érdemes, hogy maga Kósa nem tekintette parabolának a filmjeit, mivel annak „tengelye minden irányba elfordítható”, míg a *Nincs idő*ben „a forradalmi magatartás nem fordítható át sem az ellentétébe, sehova, ennek a tengelye egy darabig engedi a szerkezet kotyogását, de aztán nem engedi, mert a dráma erkölcsi ereje nem tűri.”⁵⁸ Viszont ma is, a magyar parabolafilmeikkel azonosított Jancsó Miklós mellett hivatkoznak rá.⁵⁹ Csoóri ezzel kapcsolatban fogalmazta meg, hogy ebből a szempontból nem elemezhető, ezért – ahogy arra Benke Attila is rámutatott – annak tekintetében, hogy mit szerettek volna elérni, Jancsó Miklóst és Hernádi Gyulát ellenpontként határozta meg: a rendszer mellett az embert is elemezni. „A mi nehezen bontakozó dramaturgiánk célja az, hogy a személyiség szerkezetét ugyanolyan alaposan föl kell tárni, át kell világítani, mint a társadalmi vagy hatalmi szerkezeteket.”⁶⁰ Kósa ezt támasztja alá egy 1974-es interjújában is: „[a] film erőterét a személyiség és történelem dinamikus kölcsönhatására alapoztuk, az ember meghatározott és kezdeményező természetének drámai egyensúlyára.”⁶¹

MELLÉKLET

Az alábbi táblázatban összegeztem a *Nincs idő* fontosabb forgatókönyvi elemeit, az eltérések listázását, a szöveg- és

képmódosításokkal kapcsolatos tájékoztatót és a bemutatott film közti különbségeket. Az eltérésekkel foglalkozó dokumentumból csak a vizsgált szempontunkból fontosabb említéseket vettem be, pl. azt nem, hogy az énekkari próba nem szerepel a forgatókönyvben, de a filmben igen. Itt nemcsak a politikai jellegű változtatások és helyben hagyások szerepelnek, hanem a logikai és esztétikai változtatások is. Ahogy már említettem, számszerűen 8 politikai és 8 logikai-esztétikai változtatás azonosítható be, továbbá 5 olyan eset is, ahol az 1972-es forgatókönyv is bekerült az összehasonlításba. Dőlttel jeleztem, hogy mely lényeges mondatrészeket, szavakat, vagy karaktereket változtattak meg.

⁵⁴ Ritter György: A népi... Kósa Ferenc tízezer napja. *Filmtett*, 2017. <https://filmtett.ro/cikk/a-nepi-kosa-ferenc-tizezer-napja> (Utolsó letöltés: 2024. 03. 05.)

⁵⁵ Benke Attila: *Nincs idő*, MMA Lexikon, elérhető: <https://www.mmalexikon.hu/kategoria/film/nincs-ido> (Utolsó letöltés: 2024. 04. 04.)

⁵⁶ Benke Attila: *A történelem rabjai: hatalom és egyén viszonya Kósa Ferenc hetvenes évekbeli történelmi paraboláiban*. In: *Tér, hatalom és identitás viszonyai a magyar filmben*. Szerk. Győri Zsolt–Kalmár György. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2015, 135–158.

⁵⁷ Gelencsér Gábor: *A Titanic zenekara. Stílusok és irányzatok a hetvenes évek magyar filmművészetében*. Budapest, Osiris, 2002, 156–164.

⁵⁸ Szekfű i. m. 2020, 71.

⁵⁹ Gelencsér Gábor: *Közlelkép: Portrék, témák, formák a magyar film történetéből*. Budapest, Gondolat, 2022, 81.

⁶⁰ Pörös i. m. 2018, 304–306.

⁶¹ Uo. 306–308.

<i>Nincs idő</i> forgatókönyv	A <i>Nincs idő</i> c. film és a technikai forgatókönyv közötti eltérések	Tájékoztató a <i>Nincs idő</i> c. film legutóbbi szöveg- és képmódosításairól	Bemutatott film	Változtatás jellege
A főhősök politikai rabok, nincs említve hogy kommunisták lennének	Nincs említés	Film eleji felirat: „Filmünk az emberi helyállásnak állít az emléket. Azoknak a forradalmár kommunistáknak, akik meghasonlás helyett akarva-akaratlanul a vértanúságot választották. 1929”	Maradt a szövegmódosítás	Politikai
Udvardi beszédében a Plutarkhosz idézet után: „Noha tisztában vagyunk azzal, hogy az Intézet életutunkon nem végcél, csupán átmeneti állomás, mégis büszkéek lehetünk arra, hogy abban a világméretű harcban, amely az erőszak és a humanizmus között zajlik...”	Nincs említés	Udvardi beszédében a Plutarkhosz idézet után: „ <i>Felebaráti szeretet! Ez a mi vesszőparipánk! Lehet, hogy a kishitűek majd kételkednek, sőt, röhögnek rajtunk, de mégis a világméretű harcban, mely az erőszak és a humanizmus között áll...</i> ”	Maradt a szövegmódosítás	Logikai-esztétikai
Babella egyedül tapsol	„Hosszan kitartó, ütemes taps”	Nincs említés	Babella tapsolni kezd, majd mindenki követi őt, és sokáig ütemesen tapsolnak	Politikai
Kallós regényt kap ajándékba	Kallós visszakapja a családi fényképét	Nincs említés	Nincs változás, maradt a családi fénykép	Logikai-esztétikai
A világóra átadása nem szerepel	A világóra átadása, majd kisvártatva vastaps	Nincs említés	Nincs változás, maradt a világóra és a vastaps	Politikai
Udvardi a cellában pótcselekvésről beszél	Udvardi a cellában pótcselekvésről beszél, kiegészül az 1848-as utalással, „ott menetelt volna Petőfi mögött... maguk meg én pl. a szólásszabadságért.”	Nincs említés	Udvardi a pótcselekvésről szóló beszéde után: „én biztosan ott meneteltem volna Petőfi mögött, a jurátusokkal... Lehet hogy együtt, maguk meg én. Mondjuk a szólásszabadságért.”	-
Udvardi Kallósnak: „Az elefánt igazán jámbor állat, szereti, ha vakarják a fülét, de ha egyszer valamiért feldühödik, széttapos mindent, hiába magyarázzuk neki, hogy ez a mi tulipános kiskertünk ...”	Nincs említés	Kicserélték az elefántos hasonlatot a „minden áron való nyugalom” kifejezéssel.	Elefánt helyett „minden áron való nyugalom”.	Politikai és logikai-esztétikai
Jáki nem említi József Attila nevét a börtön udvarán	Változatlan	Nincs említés	Nincs változás, nincs említve József Attila	Logikai-esztétikai
Törő <i>nem említi</i> József Attila nevét a cellában	Törő <i>említi</i> József Attila nevét	Nincs említés	Nincs változás, maradt József Attila említése	-

Nincs idő forgatókönyv	A Nincs idő c. film és a technikai forgatókönyv közötti eltérések	Tájékoztató a Nincs idő c. film legutóbbi szöveg- és képmódosításairól	Bemutatott film	Változtatás jellege
Gádor: „Udvardi úr, világosan megírtuk magának, mi nem személyek ellen harcolunk, hanem egy bizonyos rendszer ellen, amely elsorvasztja az embert, akármelyik oldalon áll is.”	Nincs említés	Gádor (utószinkron): „Udvardi úr! <i>Egy kommunistának tudnia kell, mit akar!</i> Mi nem személyek ellen harcolunk, hanem egy bizonyos rendszer ellen, amely elsorvasztja az embert, akármelyik oldalon is áll.”	Maradt a szövegmódosítás	Politikai
Kallós és Gádor beszélgetése, Kallós "ébredése"	Ez a film zárójelenete eredetileg is, Gádor megkéri Kallóst, hogy ha éjszaka félrebeszél akkor ölje meg őt	Nincs említés	Nincs változás, ez maradt a zárójelenet, láthatóan utószinkronizálva lett.	-
Zsitvay: „Többször hangsúlyoztam, és hangsúlyozom most is, mi támogatjuk az intézetek önállóságát... Lenyeltük a liberalizmust, a dalárda-mozgalmat, a karácsonyosdit...”	Nincs említés	Zsitvay (utószinkron): „Többször hangsúlyoztam, hangsúlyozom most is: mi támogatjuk az <i>igazgató urak géniuszát...</i> Lenyeltük a <i>lelki masszázst</i> , a dalárdamozgalmat, a karácsonyosdit...”	Maradt a szövegmódosítás	Politikai
Törő szabadon bocsátásánál nem említenek festményt a háttérben, Törő ellenkezésére a válasz: „Gazsi, ne vacakoljon, ne gyerekeskedjen itt velünk – mondja Babella elnézően”	Törő szabadon bocsátása végig a Babella-festmény előtt játszódik	Nincs említés	<i>Börtönorvos</i> : „Gazsi, ne vacakoljon. Ne gyerekeskedjen”, majd Udvardi: „Babella, intézkedjék!”, a jelenet ezen kívül változatlan	-
Nincs benne	Udvardi: „Üritem a poharam, az <i>Intézet és a Minisztérium örök barátságára!</i> ”	Udvardi: „Üritem poharam a <i>zenebarátok szövetségére!</i> ”	Maradt a szövegmódosítás	Politikai
Udvardi: „A kémiszolgálatunk miniszter úr...”	Nincs említés	Nincs említés	<i>Babella (képen kívül)</i> : „A kémiszolgálatunk, kegyelmes uram. Mi is tájékozódunk...”	Logikai-esztétikai
Nem szerepel	Zsitvay szerint a töltött káposzta <i>világszínvonalú</i>	Zsitvay: „Uraim! Ez a töltött káposzta <i>szinte már művészet!</i> Lehet, hogy én egy nagyon földönjáró lélek vagyok, de soha nem fogom megérteni, hogy valaki ilyen étel helyett <i>elveket</i> válasszon.”	Zsitvay (utószinkron): „Uraim! Ez a töltött káposzta <i>szinte már művészet!</i> Lehet, hogy én egy nagyon földönjáró lélek vagyok, de soha nem fogom megérteni, hogy valaki ilyen étel helyett <i>kopralást</i> válasszon.”	Logikai-esztétikai
Nem szerepel	Zsitvay odahozatná az éhségstrájkolókat is, majd Babella elárulja, hogy Törő nem él	Nincs említve	Nincs változás, Zsitvay odahozatná az éhségstrájkolókat is, majd Babella elárulja, hogy Törő nem él	-
„Törő Gáspárt tekintsük saját halottunknak, temetéséről a miniszteri külön-keretből gondoskodunk.”	Nincs említés	Zsitvay: „...mivel kedves halottunk mindvégig hű maradt az intézethez, ünnepi temetést rendelék el, énekkal, zenével.”	Maradt a szövegmódosítás	Esztétikai-logikai

<i>Nincs idő</i> forgatókönyv	A <i>Nincs idő</i> c. film és a technikai forgatókönyv közötti eltérések	Tájékoztató a <i>Nincs idő</i> c. film legutóbbi szöveg- és képmódosításairól	Bemutatott film	Változtatás jellege
Zsitvay: „Ugyanakkor mély tisztelettel búcsúznak Udvardi úrtól, aki itt, a fegyházban meghonosította a <i>humanista szellemet</i> , és aki most, <i>saját kérésére</i> megválnak az intézettől”	Nincs említés	Zsitvay: „Ugyanakkor mély tisztelettel búcsúunk Udvardi úrtól, aki itt, ennél az intézetnél meghonosította a <i>felebaráti szellemet</i> és aki most <i>önszántából</i> nyugalomba vonul”	Zsitvay (feltételezhetően utószinkron): “Ugyanakkor mély tisztelettel búcsúunk Udvardi úrtól, aki itt, ennél az intézetnél meghonosította a felebaráti szellemet és aki most önszántából <i>megérdemelt</i> nyugalomba vonul”	Politikai
Zsitvay, közvetlenül Udvardi lemondása után: „Kérem önöket, tapsolják meg mindkettőjüket.”	Zsitvay: „Arra kérem önöket, hogy gondolkodjanak. Mindég gondolkodjanak. És most lehet tapsolni!”	Nincs említés	Nincs változás, Zsitvay beszéde változatlan a standard kópiához képest	Logikai-esztétikai

A táblázat adataihoz felhasznált források: MNL OL M-KS 288 f. 36/1972/17., A *NINCS IDŐ* című film és a technikai forgatókönyv közötti eltérések, 12–16. valamint:
MNL OL M-KS 288 f. 36/1972/17. Tájékoztató a “Nincs idő” című film legutóbbi szöveg- és képmódosításairól, 29–31.